

Түркі философиясы туралы түсінік

Бұл мәселеге тікелей көшуден бұрын «түркі философиясы» түсінігінің мән-мағынасын ашып алу қажет. Біздің ойымызша, осы мәселе кеңмәтінінде «философия» терминінің әртүрлі ерекшеліктерінің ішінде бұл ұғымға ең жақын келетіні философияны ұлттық мәдениеттің «тірі рухы, квинтэссенциясы» (Гегель) деп қарастыру. Сонымен қатар дамыған және өзіндік жетілген ұлттық мәдениеттің өзіндік ұлттық философиясы болады, сол арқылы ол ең әуелі өзін, содан соң әлемге деген және өзге мәдениеттерге деген қарым-қатынасын таниды немесе ұғынады. Осы жағдайда біз қазақ, өзбек, түрік және т.б. философиясы туралы айтсақ болады. «Әлем философиясы», «ислам философиясы», «түркі философиясы» ұғымдарын қарастырғанда олар кең, жалпы абстарктілі ұғымдар болғандықтан, оларды нақтыландыру, типология жасау қажеттілігі туындайды. Философиялық ойлаудың көптүрлілігінің әрине, жүйе құраушы белгілерімен ортақ кезеңдері бар және олар көптүрліліктің бірлігін құрайды, яғни түркі философиясы туралы біз оның ұлттық формаларының өзіндік келбетін көрсету арқылы ғана айта аламыз. Осы жерден келіп түркі философиясының типологиясы, оның архетиптері мен хронотоптарын анықтау мәселелері келіп шығады.

Философияның тек рационалдық парадигмаға негізделген батыстық түрінен басқа да формалары жеткілікті. Мысалы, К. Ясперс өзінің “Тарихтың мәні мен міндеттері” атты еңбегінде философтардың мынадай типтерін атап өтеді:

1. Адамгершілік өлшемін берген әулиелер...
2. Философиялық жасампаздар...
3. Философиялық жаңғыртушылар...
4. Ұлы жүйе құрушылар...
5. Даналық өрісіндегі философтар
6. Поэзиядағы философтар...

Сонымен, философия болмыстың мәнін осылай игерумен (немесе оны құрайтын заттардың, құбылыстардың, жағдайлардың, деңгейлердің, процестердің және т.б. мәнділігі), адамның әлемге қатынасының мәнін және ондағы адамның мәнділік орнын танумен айналасады.

Философия дүние мен адамның қатынасындағы әмбебапты негіздерді зерттейді. Оларды өзара байланыстырып, қабыстырып тұрған тетік – мәдениет, ал ол қашанда этникалық сипатта болады. Егер философия мәдениеттің рухани мәйегін, өзегін, күре тамырын құраса, онда әрбір этномәдениеттің өзіндік философиясы бар екендігі анық. Осыдан әлемде қанша ұлттық жетілген мәдениеттер бар болса, сонша ұлттық философиялық жүйелердің болатындығы анық дәлелденеді. Ұлттық философияда ұлттық мәдениет өз қисындылығына жетеді. Бұл арада

философия мен жеке ғылымдардың арасындағы айырмашылық анық көрініс табады. Табиғаттану ғылымдарынан өзгеше философия, (метафизика) пәні физиканың арғы жағында жатыр. Айталық, неміс химиясы жоқ, бірақ неміс философиясы бар (Мырзалы С. Философия әлеміне саяхат, 2001, 2 бөлім, 158 б.).

Түркі философиясы басқаларға қарағанда қолайсыз тарихи ахуалда қалыптасты. Егер Батыс пен Ресей мәдениеттері мен өркениеттеріндегі түрлі мәдени-философиялық, типологиялық концепцияларға назар аударар болсақ (Н. Данилевский, О. Шпенглер, Э. Трельч, Н. Бердяев, К. Ясперс және т.б.), олардың еңбектерінен түркі мәдениетіне қатысты ештеңе табылмайды. Әрине, А. Тойнби еуразиялық көшпелілер мәдениетін (оның ішінде осман түріктерін) «кешеуілдеп қалып қойған өркениеттер» қатарына жатқызады, ал, С. Хантингтон пайда болып келе жатқан түркі өркениеті туралы тек тым жалпылама деректер келтіреді.

Түркі философиясы рухани астарлы формаларының жүйелеу принциптері туралы көп тоқтамай-ақ (қараңыз: Т.Х. Ғабитов Қазақ мәдениетінің типологиясы. - Алматы: ҚазМУ, 1998) қазақ мәдениеті контекстінде қазақ философиясының келесі типтерін атап өтуге болады: исламға дейінгі еуразия көшпелілері философиясы, Орталық Азиядағы ислам ренессансы философиясы, қазақ хандығы кезеңіндегі философия, зар-заман және ағартушылық философиясы, ұлттық ояну философиясы, қазақтың марксистік философиясы, Қазақстан Республикасының философиясы (қараңыз: Қазақ халқының философиялық мұралары. 1 т. - Астана: Аударма 2005). Анахарсистен біздің күнге дейінгі уақыт бұл түркі философиясының болмыстық кезеңі болып табылады.

Бірегейлік (тұтастық) уақыт пен кеңістіктің белгілі бір жүйесіндегі ерекше белгілерді сұрыптау дегенді ғана білдірмейді, ол өзара ұқсас заттардағы ерекшеліктерді көрсетуден де тұрады.

Тұтастай түркі мәдениеті оның ішінде түркі философиясының ішкі бірлігі, біртұтастығы таптық немесе нәсілдік белгілерге (түркілер бұл жағынан үндіеуропалық пен монғолоидтік нәсілдер арасындағы ауыспалы нәсіл ретінде көрініс береді), мәдени-шаруашылық типке (көшпелілер, шұрайыттардың дихандар, қала тұрғындары), діни-сенімге (исламның әртүрлі бағыттары, проваславтар, шаманистер, буддашылар және т.б.), саяси жүйеге (демократиялық және тоталитарлық режимдер, автономиялар және тәуелді халықтар, егемен елдер және т.б.) байланысты емес.

Олай болса түрлі түркі этностарының біртұтас дүниетанымдық көзқарастар жүйесін не біріктіреді? Біздің көзқарасымыз бойынша бұл – тілдің, тарихи жадының, этикалық бағытталған мифология мен фольклордың яғни, рухани архетиптердің бірлігі. Түркілердің заманауи маргиналданған санасында өзін көрсетуге деген үздіксіз ынта орныққан. Түркі философиясының бірегейлігі дәстүр мен инновацияның, дүниені

игерудің көшпелі және отырықшылық тәжірибелерінің сакральды және хтондық органикалық бірлігінде көрініс табады, ол толеранттылықпен, азаттық сүйгіштікпен және оптимизммен сипатталады.

Түркі философиясының негізгі дүниетанымдық әмбебаптығы халықтың рухани тәжірибесіндегі имманенттілікпен және мәдениеттердің сұхбаттастығымен (түркі-қытай, түркі-соғды, түркі-араб, түркі-славян синтезі) анықталады. Әмбебап философиялық категориялардан бөлек (болмыс, адам, әлем, кеңістік, уақыт және т.б.) түркі философиясында өзіне ғана тән, төл дүниетанымдық философиялық түсініктер («құт», «қанағат», «несібе», «нысап», «обал» мен «сауап», «кие», «кесір», «ел», «әлеумет», «кісі» т.т.) бар. Жоғарыдағы түсініктерді тек қолданылу контекстін сақтай отырып қана басқа тілдерге аударуға мүмкіндік бар.

Егер ислам тек түркілер мен арабтарға ғана тән немесе сырттан таңылған деген марксистік-советтік тезистен көтерілетін болсақ, онда бұл мәселеге байланысты келесі қағидаларды көрсетуге болады:

а) түркі халықтарының мәдениетінде ислам өркениеттік деңгейде рөл атқарды;

ә) ислам негізінде IX-XII ғасырларда түркі халықтары мәдениеті гүлдену, ал түркі философиясы осы уақытта әлемдік философиялық үрдісте көшбасшы деңгейіне жетті.

б) Ресей және Қытай тарапынан түркі халықтарының отарланған мәдениеті жағдайында, ислам бұл империялардың ассимиляторлық саясатына қарсы тұрды және этносты қорғаушы міндетін атқарды;

в) түркі халықтары арабтілді философия арқылы антик философиясының мұраларымен танысты;

Ислам түркі халықтарының рухани мәдениетінің тек тағдырлық жазмышына ықпал етіп қойған жоқ, сонымен қатар түркі неофиттері (бір бағытты, дінді жаңа ұстанушылар) исламның тұрақтануы және таралуы үшін күресті де. Исламды қорғаушы ретінде тарихтан біз білетін Қарахан мемлекеті, Ұлы Моғол мемлекеті, Осман мемлекеті және т.б. еске түсірсек жеткілікті.

Біздің ойымызша, ислам және түркі философиялық мұраларында қазіргі жағдайда да белгілі бір деңгейде ерекшелік байқалады. Түркі философиясы қаншалықты деңгейде исламданғанымен ешқашан өзінің түпкі бастауларынан толығымен қол үзген емес. Мысалға: Қ.А. Иссауи көшпелілер менталитетіне, дүниетанымына жақын сопылықты жайдан-жай таратқан жоқ. Оның «Диуани хикмет» еңбегінде көбіне исламға дейінгі кейіпкерлер кездеседі (ғайып-ерен, шілтен, әруақ, ата-бабалар және т.б.) Ж. Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде адам мен табиғат үйлесімділігі тұрақты, алмастырылмайтын мәселе ретінде қаралады. Мұнда тұтас түркі мәдениетінің батыры – Алып Ер Тоңғаны еске түсіруге болады.

Көшпелі әлеуметіндегі еркіндік, ашықтық, кеңпейілділік, қонақжайлылық сияқты құндылықтар келесі тұлғаландырылған типтердің

жиыннан ерекшеленіп шығуымен түсіндіріледі: батыр, ақын, жырау, сал, сері, бақсы, би және т.б.

Бірнеше тарихи паралельдер: көне сақ ойшылы, «әлемдегі жеті данышпанның бірі» Анахарсис, өнегелік жөніндегі антикалық түсіндірмелерге күмәнданушылықпен қарай отырып, оларға көшпелілердің жоғары руханилығын қарсы қояды (қараңыз: Қазақ елінің философиялық мұрасы. –Т. 1. – Астана, 2005). Орхон-Енисей жазба мұралары табғаштардан (қытайлардан) өнеге мен жүріс-тұрыс стереотиптерін алудың қауіптілігін ескертеді. Әйгілі, Қорқыт Атаның өзі өмірдің мәнін, әрі адамзаттың мәңгі өмір сүруінің жолын іздейді. Абай атамыз адам болуға шақырады. Осы қысқаша сентенциялардың өзінен-ақ түпкілік руханилықтың этикалық бағыты анық байқалады.

Түркілердің дәстүрлі этикасының ерекшелігі келесілермен айшықталынады:

- білімнің (ақиқат), эстетика (сұлулық) мен этиканың (жақсылық) синкреттілігі;
- бинарлық оппозицияның кең таралуы: өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, дене мен рух, сакральдық пен профандық, ләззат пен өзін-өзі шектеу (аскетшілдік) және т.б.
- философемалар этикалық кеңмәтінде беріледі (мысалы, Ж. Баласағұндағы дүние мен адамның төрт бастауы);
- қоршаған ортамен гармонияда болуы;
- әдеп ұстындарының негіздері ретінде ар мен ұят түсініктері (мысалы, Шәкәрімде) алынады;
- ата-бабалардың маңыздылығы (тектілік);
- өнегелік пен адамгершілік сапаларының сәйкес келуі («кісілік»);
- өнегеліктің геронтологиялық басымдылықтары;
- әйелге деген сыйластық пен кісілерге ізет;
- көшпелілік (номадтық) пен рулық формалардың адамдық келісімділік ерекшеліктері: («шүлен тарту», «асар», «жылу», «сыбаға», үлкен кісілер мен балаларға деген жауапкершілік);
- дамыған қонақжайлылық институты және т.б.

Бұл пәнилік өмірдің шектелуі екендігі бәрімізге белгілі. Былайша пайымдауға болады: адамды өзінің шектеулі шеңберінен шығарып, “өзгеге” құштарлықпен ұмтылуға мәжбүрлейтін құдіреттің бар екендігін ескерсек, оның жалғыз тәсілі - бұл рухани күш жігер болып табылады. Мұны идеалдық, руханилық, ақыл-ой және т.б. атаулармен атауға болады. Осылай зерделеудің нәтижесінен мынадай түйін келіп шығады: философия дегеніміз адамның өзінің шеңберінен шығуға мүмкіндік беретін рухани форма. Зерттеушілердің басым бөлігі философиялық дүниетанымның қалыптасуында ғылыми деректермен қатар миф пен діннің ерекше рөлін атап көрсетеді. Әр халықтың өзіндік мифологиясы мен сенім-нанымдары

бар екендігіне күмән келтірмейміз. Сол себепті қазақ рухани дүниесінен бастау алатын қазақ философиясы туралы айту орынды.

Түркі халықтарының философиялық дүниетанымын арнаулы зерттеген ғалым О.А. Сегізбаев олардың ой қызметінің алғашқы кезеңдерінде дүние мен оны түсіну туралы информацияны жинап, сақтайтын және жалғастыратын коммуникативтік функцияны атқарған модельдік-бейнелеу (тасқа қашалған суреттер) мен символдық-белгілік (таңба-ру белгілері) жүйелердің орнын басқан вербальды-дискурсивті ойлау орта ғасырларда қалыптасқанын айтып, “енді басты рольді халықтың ауызекі тілі атқара бастады, бірақ бұл тұрмыстың коммуникация функциясының аумағынан шықпайтын тіл емес, адамдардың араласуының творчестволық формасына тән дискурсивтік, яғни пайымдық тіл еді. Вербальды - дискурсивті дамудың негізгі құралы – тіл, дыбыстық сөз”, - деп атап көрсетеді /сонда/.

Қасабек А. түркі философиялық ойының маңызды бір ерекшелігі деп оның шынайы патриотизмін, халқына сүйіспеншілігін, оның бақыты, мүддесі және болашағы үшін күресуге және оған жету жолардын өз қадірінше анық, жан-жақты көрсете білуі дер едік.

Бұл айтқандардан түркі философиясы басынан-ақ аяғынан тік тұрған, бірден қалыптасын кеткен жүйе деген пікір тумаса керек. Біртұтас көзқарас, дүниені жан-жақты танып-білу, оның заңдылықтарын, таным процесін, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсіну, ойлау түрлерінің жүйесін анықтау - соңғы ғасырлардың үлесіне тиеді. Дегенмен халықтың ақындық шығармашылығында қоршап тұрған табиғат пен әлеуметтік орта туралы ойлаудың біршама жиынтығы болды. Олар негізінен кездейсоқтық, жүйесіздік қасиетке толы бір қалыпқа сия бермеуі мүмкін, бірақ адамдардың бай практикалық өмірін, халық даналығын көрсететін философиялық мәні бар еді. Ойлау тәсілі ерекше, шығармашылық жолы мен шығармалардың сақталуы ауыз әдебиетіне сай, тез жаттап алу, оны есінде сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа өзгертпей, жоғалтпай жеткізу - бұл философия тарихындағы ғажап құбылыс” /Қасабек А. Алтаев Ж. Қазақ философиясы тарихы...А., 1998/. Әрине, халықтың мыңдаған жылдар шеңберінде бойына жыйнаған көп қадір-қасиеттерінің ішінен біз негізгілерін ғана көрсеттік.

Түркі философиясын жоқ деу әрине қисынды емес, тілі бар, діні бар, ділі бар, мәдениеті мен тарихы бар, билер мен даналары бар халықтарда философия болмады дегенге сену қиын. Сонда «түркі философиясы қандай философия?» деген сұрақ ойға оралады емес пе? Бұған, қазаққа қатысты, Ғұмар Қараштың сөзімен «өмір пәлсапасы» деп қысқа жауап беруге болады. “Қазақ философиясынан методологияны да, гносеологияны да іздеп әуре болудың қажеті жоқ“, - деп, ойын жалғастырады қазақ философиясын зерттеушілердің бірі – Т. Рысқалиев. Олардың орнын табиғи туа біткен сезім, аңғару, интуиция басып жатыр. Философия

дегенді анықтайтын негізгі белгілер осы мәселелердің төңірегінде болып келеді: рационалдық-теориялық философиялық жүйе, бірімен-бірі байланысты категориялар жүйесі, ғылым, методология, гносеология, онтология, идеология. Қазақ философиясынан таза түрде бұлардың бірде бірі орын алмаған. Олай болса, бір кезде Мұхтар Әуезов айтқандай, Абайды да, Шәкәрімді де, Ыбырайды да, Ғ. Қарашты да философтар қатарына жатқыза алмайды екенбіз. Осы дағдылы түсінік бойынша, біз өмірге ғаламат көркем, мәнді де сырлы терең толғамдар, суырып салма айтыстар (диалогтар) әкелген халықты философия әлемінен алшақтатуға мәжбүр боламыз. Философиялық дәстүрі, арнаулы философиялық трактаттары мен еңбектері, философиялық жүйелері жоқ халықты философияға жақындату қиынның қиыны болып шығады. Мәселе - түркі философиясының өзіндік сипатында, ерекшелігінде болып отыр.

Сонымен, түркі философиясын зерттеу жаңа заманда жаңа деңгейге көтеріле бастады. Алдағы сараптауымызға тікелей қатысы бар төмендегідей түркілік философияның ерекшеліктерін атап өткенді жөн көрдік:

1. Түркі философиясы философиялық емес сарындағы даналық тәжірибесіне жатады (М. Орынбеков, І. Ерғалиев, Т. Рысқалиев, Т. Бурбаев және т.б.);

2. Түркі философиясы табиғатқа бас июмен, оны тәңірі тұтумен сипатталады, оның терең экологиялық мазмұны бар (Ғ. Ақпанбек, С. Мырзалы, Т. Ғабитов, А. Қасабек, Ж. Алтаев және т.б.);

3. Түркі философиясы көшпелілік менталитетпен тығыз байланысты (Д. Кішібеков, Ж. Молдабеков, С. Ақатай және т.б.);

4. Түркі философиясы онтологиялық және гносеологиялық мәселелерден гөрі этика мен антропологияға көбірек көңіл бөледі;

5. Қазақ философиясында аксиологиялық мәселелерге, әсіресе рухани құндылықтарға ерекше назар аударылады (Ә. Нысанбаев, С. Нұрмұратов және т.б.);

6. Түркі философиясы өзінің ғарышпен, әлеммен үндестігі арқылы сипатталады (М. Хасанов, Қ. Нұрланова, Т. Ғабитов, Қ. Әлжанов);

7. Философиялық мәселелер, қазіргі тілмен айтқанда, негізінен экзистенциалдық, дидактикалық және прагматикалық сипатта қарастырылады (Ғ. Есім және т.б.);

8. Түркі философиясында нәпсіден, байлықтан, табыстан гөрі ар-намыс, қанағат, тәубе, әділеттілік және тағы басқалары жоғары қойылады, алудан гөрі беру дәріптеледі;

9. Ұжымдық мүдде жеке мүддеден жоғары қойылады (Сегізбаев О. А. және т.б.).

Түркі, соның ішінде қазақ философиясының болмысы мен мәні, шын мәнісінде, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ел философтары

тарапынан кең талқылана басталды. Өйткені, осыған дейін бұл философия жөнінде теріс ұстындар басымдық танытып келді. Оларды былай топтастыруға болады:

1. Еуропаорталықтық позиция бойынша, шынайы философияны тек Батыс өркениеті қалыптастыра білді, өйткені онда философия туралы рефлексия бар. Шығыста философия емес, тек дана ойлар ғана болды.

2. Көшпелі халықтардың философиялық ойға жету қабілеттілігіне күмән келтірушілер де жеткілікті. Олардың пікірінше, номадалар варварлық сатыдан көтеріле алмаған, оларға рационалдық пайымдаудан гөрі, көркем бейнелеу тән.

3. XX ғасырға дейін философия тарихында “прогресс сатылары” деген түсінік үстемдік етіп келді. Бұл түсінік бойынша, ғылым мен философияны ұштастыра білген озық халықтар және тарих көшінде кенже қалып қойған, “артта қалған” ұлыстар бар. Соңғыларын тек ағартушылық әрекет нәтижесінде озық философиямен таныстыруға ғана мүмкіндік бар (“өркениеттендіру”, “аккультурация” ілімдері).

4. Кеңес Одағында да түркі философиясы болды деп ешкім ашық айта алмады. Шоқан, Абайлардың өздері де орыс мәдениетінің ықпалымен кейбір философиялық ойларға жетті делінді.

Осы пікірлер арасынан философия Шығыста болған жоқ, тек Батыста қалыптаса алды дегенді ерекше біліп алу қажет. Өйткені бұл мәселені шешіп алмай, қазақ философиясы туралы айту артық болар еді. Өзіндік болмыс ұғымына жақын тұрған ерекшелік ұғымы көбінесе салт пен дәстүрде, рухани мұра мен адамдардың мінез-құлықтарында басым қолданылады. Бұл ұғым қоғамның сапалық ерекшелігін көрсетуде белсенді түрде көрінеді. Бұның өзі жалпы адамзат айғағының экономикалық шындыққа қатысындағы үлкен рухани бағалы орнын жоққа шығарады. Шығыс қоғамдарының ерекшелігі тұрақты рухани мұраны әлеуметтік байлықпен тығыз бірлікте қарастырады. Осыдан біз индустриялық қоғамға қарсы бағытталған әлеуметтік қатынастардың түбегейлі өзгешелігін көреміз. Сондықтан да, рухани байлық бастауы „ерекшелік” ұғымының жүгін арқалап, шығыстың ойлау ерекшелігін айқындап тұр.

Түркі қоғамы үшін философиялық емес қалыптағы даналық тән. Ол адам тіршілігін қалыптастыратын дүниетанымдық әмбебаптылық дәрежесінде қолданылады. Сондықтан да шығыс „философемі” дәстүрлі көркем және діни әдебиеттерде малтығып, философия тарихшыларын философиялық жүйені әлеуметтік аспектіде зерттеуге, дүниетанымдық бағыттағы текстерді тануға итермелейді.

Дүниетанымдық типтердің алмасуы барысында философиялық еңбектерде мифологиялық, дәстүрлік және жаңашылдық кезеңдер ерекшеленеді. А.Х.Қасымжанов қазақ халқының рухани мәдениетіндегі мынадай кезеңдерді бөліп алады: “1. Мифология. 2. Ренессанс (Қайта өрлеу). 3. Ағартушылық” (Духовные корни. - Казах. Алматы, 1994, 90 б.).

Біздің ойымызша, қазақтардың дәстүрлі дүниетанымы түркі тайпаларының этникалық бірігуі тұсында қалыптасқан. Этникалық процестердің жойқын күші Исламдық Ренессанстың біріктіруші шеңберін бұзып шықты. Бұл процесті әртүрлі бағалауға болады. Қалыптасушы этностар (қазақтар, қырғыздар, өзбектер және т.б.) тұрғысынан көшпелі орталық-азиялық империялардың құлауы жағымды оқиға болды. Бірақ, сонымен бір мезгілде көрші отырықшы империялар бас көтеріп, номадтарды жаулап алуға дайындалды. Қазақ мәдениетінің дәстүрлі кезеңі түркі номадизмінің мәнін өз бойына неғұрлым толық сіңірген, өйткені ол ХХ ғасырдың басына дейін көшпелі мал шаруашылығын сақтап келді.

Философиядағы дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасы ең алдымен уақыттың белгілі бір социум өмір қамының негізі ретіндегі түсінігімен байланысты. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымында уақыт адамнан бөлінбеген және “уақытты өткізу (немес өлтіру)” ол үшін мүлдем жат. Дәстүрлі дүниетаным уақыттың сызықтық емес циклдік өлшемін пайдаланады және оның негізіне кәдуілгі табиғи ритмдер жатады. Мысалы, қазақтың ай атауларын алайық - “көкек”- құстардың оралу уақыты, “мамыр”- жаңару кезеңі, “отамалы”- мал барынша тойынады, “қазан”- шөптің таусылуы, “қаңтар”- күннің қысқарылуы, қаңтарылуы және т.б. Минут, сағат, секунд сияқты уақыттың линиялық өлшемдерінің орнына қазақтар “ат шаптырым”, “ет асым”, “сүт пісірім”, “бие сауым” және т.б. қолданады.

Егер Батыс дүниетанымында (бос кеңістік және абсолюттік шексіздік идеясына негізделген) адам “күнделікті тірлікпен” басылып қалса, онда номад бұл мәселені шеше алды. Табиғатпен оңаша қалған адамға әр бір мезет құнды және бұл әлемдегі өз болмысының үйлесімділігінің сақтауға мүмкіндік береді. “Қалай жағдай?” деген сұраққа көшпенді жақсы көңіл-күймен “әдеттегідей” деп жауап береді.

Көшпелінің дәстүрлі дүниетанымы болмыстың тұлғалық тылсымдық ырғақтарға мән береді. Адам өмірі өткінші жағдайдан “бақи дүниеге” өтпелі кезеңі ретінде қарастырады. Бұл өмірде адамға мәңгілікпен жақындасу мүмкіндігі беріледі. Ең басты шарт - “адам болу” (Абай).

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымын қарастырғанда бірнеше тарихи салыстырулар жүргізуге болады. Батыс Рим империясының құлауымен Европада батырлық ғасырлар орнайды (А. Тойнби. Постигение истории. М., 1991). Алайда батырлық кодекстің осалдығы, оның институционалды емес, жеке тұлғалық сипат алуында болды. Көсемге деген адалдық индивидуалдық әлеуметтік жүйеге сүйенеді. Ұзақ уақытқа шыдайтын берік әлеуметтік және саяси институттар құруға батырлар қабілетті емес. Оның мысалын Аттилланың өлімінен кейін батыс ғұндарының құлауынан байқауға болады. Этномәдениет уақытын бағыттарына қарай шартты түрде реликтілік (сақталу) және динамикалық (өзгермелі), архаикалық (көне),

актуальды (өзекті) және футуристік (келешектік) деп бөлуге болады (Л. Н. Гумилев, А. Тойнби). Бұл жерде біз моральдық бағалауға ұмтылмаймыз. Мысалы, тоталитарлық жүйеде утопиялық болашаққа (коммунизмге) бола бүгінгі күн құрбан болатын. Алайда, әдетте болашаққа бағдар ұстанған динамикалық жүйелер өміршең болып келеді. Уақыттың өткен шақтан бүгінгі арқылы болашаққа қарай ағатыны сияқты жаңашылдық мәдениеттер де үлкен жетістіктерге қол жеткізуі мүмкін. Табиғат әрқашан дала тұрғындары үшін абсолюттік және мәңгілік дүние бастауы, бірден бір ақиқат болды. Ол өздігінен жаратылған, тіршілік етудің имманенттік себептері мен факторларының, белсенділік пен эволюцияның негіздері болды. Адамдарға алғашында табиғат заңдарына мойынсұнып қалтқысыз бағыну ғана қалды. Оның себептерін түсініп және соған өз болмысын құрып, табиғат катаклизмаларынан қашқақтап отырды. Табиғат бұл жерде адамдарға тұрмыстың формалары мен әдістерін, көшпенділіктің немесе егіншіліктің таңдауларын белгілеп беретін ғалам ретінде көрінеді.

Түркі философиясында даналық үлгілері ауызекі мәдени ақпаратты берудің тиімді тәсілі – поэзиялық үрдіс арқылы түйінделген. Батыста философиялық пайымдаулар рационалдық ғылыми әдістемені мұрат тұтса, еуразиялық дала көшпелілерінде даналық әдеп талаптарымен синкретті түрде көрініс табады. Түркі философиясы соңғысына жақын.

Жоғарыда келтірілген дәлелдемелер “түркі философиясы” деген сөз тіркесін нық қолдануға жеткілікті деп ойлаймыз. Әрине, “түркі философиясы” ұғымы ары қарай зерттеуді талап ететін мәселеге жатады.

“Түркі философиясы” деген терминнің қисындылығы, біздің ойымызша, көптеген негіздермен айқындалады. Ұлттық философия әр халықтың болмыс формаларымен тығыз байланысты. Өйткені әр халықтың орналасу аймағына, тіршілік салтына, өмір сүру дағдыларына байланысты ортақ мінез-құлық ережелері, жүріс-тұрысы, тыныс-тіршілігі қалыптасады.

Қазіргі заманға келсек, белгілі түрік ойшылдарының мұрасының мағынасы жөнінде соңғы кездері көңіл тоярлықтай еңбектер аударылуда. (А.Х. Қасымжанов, Ә.Н. Нысанбаев, М.С. Бурабаев, А.К. Қасабек және т.б. еңбектері). Бұл еңбектердің негізгі ұсыныстарымен келісуге болады. Жалпы, қазақстандық кәсіби философия марксистік-ленинистік философиясы негізінде ХХ ғасыр ортасында қалыптаса бастады. Берілген философиялық жүйе идеологияландырылған және догматталған сипатта болғанына қарамастан, кәсіби философияның Қазақстанда пайда болуының өзі-ақ қазақ руханилылығы мен өркениеттілігінің дамуында өзіндік үлес қосып, маңызды роль атқарды.

Кеңес Одағының саяси басшылары өзіндік мақсаттың жетегінде кеткенімен, Қазақстанға философиялық білімнің қалыптасып, ұйымдасуы үшін, жеке жоғары дайындықтан өткен философтарды Ресейден жіберді.

Сонымен қатар, Мәскеу, Ленинград, Киев және т.б. қалалардың оқу орындарына кәсіби философиялық білім алуы үшін Қазақстан жастары да бағытталды. Кәсіби философия қалыптасу жүйесіндегі маңызды функцияны түпнұсқаға жүгініп, әлемдік философияның барша тарихымен танысу атқарды.

Өзімді ҚазҰУ-ң философия бөлімінің студенті ретінде еске алатын болсам, әлі күнге дейін есімнен шықпайтыны, біздің оқытушылар (М.Н. Чечин, Ж.М. Әбділдин, Ә.Н. Нысанбаев, Л.К. Науменко, Г.А. Югай, А.Х. Қасымжанов және т.б.) Аристотель, Спиноза, Кант, Гегель және т.б. еңбектерінің конспектілерін талап ететіні еске түседі. Орыс тіліндегі әдебиеттерді қолға ала отырып, біз әлем философиясының мұрасына машықтана бастадық. Келесі жағдай қызықты-ақ. Болашақ философтар марксистік философия төңірегінде оның аз идеялогияландырылған бөлімдеріне ерекше қызығушылық танытты: философия тарихы мәселелері мен диалектика, гносеология, жаратылыстану мен гуманитарлық ғылым салаларындағы философиялық сұрақтар және т.б.

Ұлттық республикаларда орыс философиясының ойлары жөніндегі зерттеулердің дами түсуінің нәтижесінде «КССРО халықтарының философиялық тарихы» сияқты пәндердің қалыптасуына, соның негізінде қазақ руханилығының тарихына бетбұрыс күшейді.